

«БЛАГОДІЙНЕ ТОВАРИСТВО З ВИДАННЯ ЗАГАЛЬНОКОРИСНИХ І ДЕШЕВИХ КНИГ» (1898-1918 РР.): ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНІ, ЕКОНОМІЧНІ Й ІСТОРИЧНІ БРОШУРИ, ХУДОЖНЯ І НАВЧАЛЬНА ЛІТЕРАТУРА

У статті розглянуто видавничу діяльність «Благодійного товариства з видання загальнокорисних і дешевих книг» протягом 1898–1918 рр. Проаналізовано видрукувані товариством брошури та книги громадсько-політичного, економічного й історичного змісту, художня література та шкільні підручники. Визначено авторський склад зазначених видань: В. Доманицький, Д. Дорошенко, Б. Грінченко, М. Грінченко, М. Грушевський, С. Єфремов, К. Квітка, Г. Коваленко, М. Комаров, О. Кониський, М. Левицький, О. Лотоцький, Є. Чикаленко та ін.

Особливу увагу приділено питанню видання Благодійним товариством окремих творів Т. Шевченка та повного «Кобзаря» під редакцією В. Доманицького.

Встановлено, що видання товариства належали до науково-популярних, функціональним призначенням яких було розповсюдження і популяризація ідей та знань, що мали потенційну можливість впливати на формування наукового світогляду широких верств населення. Не менш важливою була й культурологічна функція науково-популярної книги, що полягала в передачі новим поколінням українців духовних традицій, морально-естетичних цінностей, а також залучення масового читача до естетики наукового пошуку.

Ключові слова: «Благодійне товариство з видання загальнокорисних і дешевих книг», науково-популярні видання, україномовна книга, брошура, художня література, шкільні підручники, громадсько-політична, економічна, історична тематика.

Боротьба інтелігенції за поширення україномовної друкованої продукції сьогодні є актуальною темою, адже в Україні продовжується нарощення національно-орієнтованого літературного й публіцистичного слова, функціонують, хоча й з великими труднощами, вітчизняні видавництва та книгарні. Багаторічний досвід друкування книг і брошур видавництвами початку минулого століття може використовуватися сьогоднішніми фахівцями даної сфери. Крім того, видавничу продукцію відіграла і продовжує відігравати значну роль у підвищенні національної свідомості громадянства, здійснюючи реальний вплив на широкі читацькі кола. Співробітники видавництв належать до тих культурних діячів, чий внесок у становлення книговидавничої справи нині розцінюється як визначний. Саме їхніми зусиллями закладено основи професійної діяльності у галузі книговидання, їхніми принципами, зокрема засадами редакційно-видавничої діяльності, користувалися пізніші видавничі осередки.

Діяльності «Благодійного товариства з видання загальнокорисних і дешевих книг» присвячено не так багато досліджень. Окремі аспекти проблеми частково знайшли відображення у публіцистичних напрацюваннях О. Лотоцького [2] та С. Єфремова [12]; серед сучасних дослідників, які вивчали видавничий досвід організації, слід відзначити М. Люзняка [19], О. Надточій [21], О. Степченко [23].

Віднаходимо також інформацію довідкового характеру про товариство як радянського, так і сучасного періодів [3; 5–6; 17].

У попередніх статтях нами були проаналізовані такі аспекти: організаційні засади створення і практична робота товариства [7–8; 11], його меценатська діяльність [10], особливості тематичного репертуару видань [9], тому у даній статті зупинимося на аналізі видрукуваної Благодійним товариством продукції громадсько-політичного, економічного, історичного змісту, а також художньої та навчальної літератури.

Видання економічного та правового змісту

Серед видань даного спрямування виділяємо, наприклад, брошуру Т. Рильського¹ «Сільські пригоди» (1905 р.), у якій даються поради, як потрібно судитися селянинові за землю, роз'яснено діючі на той час закони про земельну власність. Книга В. Василенка² «Вжитки селянські по Полтавщині» (1906 р.) присвячена висвітленню

¹ Рильський Тадей Розеславович (1841–1902 рр.) – український громадський і культурний діяч, етнограф, економіст, «хлопоман». Батько Максима Рильського. Започаткував фахову українську економічну термінологію, видавши у «Записках НТШ» (Львів) фундаментальну працю «Студії над основами розкладу багатства».

² Василенко Віктор Іванович (1839–1914 рр.) – етнограф. Співпрацював із Південно-Західним відділом Російського географічного товариства, працював у Полтавському земстві (1882–1885 рр.). Досліджував побут, звичаї, економічне життя, звичаєве право, історію промислів і ремесел краю.

життя полтавських хліборобів перед російсько-японською війною¹, питанням малоземелля й інших причин селянських бідувань, а також описам народних сподівань після революційних подій 1905 р. «Земська страховка і яка від неї користь» (1914 р.) К. Голіцинської містить розповідь про різні способи страхування від пожеж; у брошурі детально пояснено вигоду земської страховки, процедуру земського страхування.

До популярних у селянському середовищі належала брошура В. Доманицького² «Товариські крамниці», яка Благодійним товариством видавалася 3 рази (1905, 1908, 1912 рр.). У праці висвітлено питання діяльності споживчих товариств; вказано на користь від споживчих крамниць на селі; роз'яснено, як облаштувати споживчу крамницю; представлено зразки діловодства у споживчих товариствах. Подібній тематиці присвячена й книга С. Бородаєвського³ «Про кредитні кооперації» (1909 р.), у якій пояснено, що таке установи дрібного кредиту та навіщо їх облаштовують; види таких установ; що таке позичково-ощадне товариство і як воно провадить свої справи; роз'яснено, чим відрізняється статут кредитного товариства від позичково-ощадного і як створювати подібні товариства.

Видання громадсько-політичного змісту

До зазначених належать напрацювання К. Квітки⁴ та Н. Григор'єва. Так, праця К. Квітки «Права щодо виборів» (1906 р.) складається з 2-х книг: у першій пояснено, кому надається право голосувати на виборах і яким чином виборці подають свої голоси; здійснено порівняння російського виборчого права з правом інших країн; описано, що таке Державна Дума, всенародні вибори, вселюдне голосування, просте й таємне голосування; розказано про право

на голосування жінок. У другій книзі висвітлено, як відбуваються вибори до парламентів у країнах Західної Європи та хто такий депутат. У брошурі «Початки науки про права конституційні» (1906 р.) К. Квітка описує державний лад у різних країнах. Книга Н. Григор'єва «Мораль» (1912 р.) призначена для вчителів, студентів, духовенства й освічених селян. У ній викладено роздуми автора про ті «внутрішні закони, за якими кожна людина живе» [13, с. 21].

Історичні видання

До історичних видань належать праці М. Комарова⁵ «Оповідання про Антона Головатого та про початок чорноморського козацького війська» (1901 р.) та «Оповідання про Богдана Хмельницького» (1901 р.). «Оповідання про Антона Головатого» – перша, після тривалих заборон, дозволена брошура на історичну тематику, була зустрінута товариством як «весняна ластівка», згадував П. Стебницький [22, с. 2]. У брошурі подано начерк життя і діяльності одного з «останніх могікан» Запорізької Січі, дякуючи якому знищене запорізьке козацтво відродилося в лиці чорноморського (кубанського) козацького війська. В «Оповіданні про Богдана Хмельницького», крім портрету гетьмана, малюнків його пам'ятника та місця поховання, вміщені портрети інших відомих історичних діячів та ілюстрації до описаних подій.

У брошурі П. Куліша «Виговщина» (1901 р.) викладені події, пов'язані з гетьмануванням І. Виговського. Текст ілюстрований портретом гетьмана.

До історичних видань належить ряд брошур М. Грінченка (М. Загірної)⁶ та Б. Грінченка. У книзі М. Грінченка «Мудрий учитель» (1903 р.) розповідається про життя і вчення Сократа. «Книгу треба читати всім грамотним. Вирішення цих питань на основі високого навчання Сократа закине не одне добре зерно в душу селянина-читальника» [13, с. 24]. У виданні М. Грінченка «Як вигадано машиною їздити» (1903 р.) міститься розповідь про життя Стефенсона⁷ та про ви-

¹ Російсько-японська війна (8 лютого 1904 – 27 липня 1905 рр.) – війна між Російською і Японською імперіями за контроль над Маньчжурією і Кореєю, в якій Росія зазнала нищівної поразки.

² Доманицький Василь Миколайович (1877–1910 рр.) – історик, літературознавець, публіцист, громадсько-політичний і кооперативний діяч. Фактичний редактор газети «Рідна справа – Думські вісті», один із засновників і редакторів видавництва вік у Києві, член ТУП. Популяризував знання в галузі сільського господарства, кооперації, етнографії, бібліографії.

³ Бородаєвський Сергій Васильович (1870–1942 рр.) – український кооперативний і громадський діяч, економіст, викладач.

⁴ Квітка Климент Васильович (1880–1953 рр.) – український юрист і музикознавець. Чоловік Лесі Українки. Тривалий час працював на державній службі в судових установах. Один з ініціаторів утворення Українського правничого товариства в Києві. З початку 1920-х рр. відійшов від юридичної діяльності та зайнявся музикознавством. Автор багатьох досліджень з музикознавства та етнографії.

⁵ Комаров (Комар) Михайло Федорович (1844–1913 рр.) – бібліограф, лексикограф, літературознавець, етнограф, видавець, публіцист, громадський діяч. Працював адвокатом, нотаріусом. Член Київської Старої Громади, один з організаторів одеської «Просвіти», у 1906 р. – її голова.

⁶ Грінченко Марія Миколаївна (1863–1928 рр., псевдонім М. Загірня) – письменниця, перекладачка, педагог, громадська діячка. Друкувалася в українських періодичних виданнях, тісно співпрацювала з редакцією «Громадської думки» та «Ради», виконувала обов'язки секретаря редакції «Нової громади». У 1910–1918 рр. керувала видавництвом ім. Б. Грінченка. З 1919 р. – член комісії ВУАН для складання словника сучасної української мови.

⁷ Стефенсон Джордж (1781–1848 рр.) – англійський винахідник. Відомий як винахідник паротяга.

найдення ним парового двигуна для потягів. «Книжечка належить до кращих взірців тих народних книжечок, читання яких, крім задоволення, дає читальникові і багато корисних відомостей» [13, с. 25]. Про долю Лінкольна¹ (його шлях від простолюдина до президента Америки) розповідається в «Оборонці покровджених» (1905 р.) М. Грінченка.

«Хто робить, той і має» (1903 р.) Б. Грінченка – це повість про життя і діяльність Гарфільда, робітника за походженням і президента країни за покликанням². «Вся книжечка Грінченка являється покликом до світла, до знання, до невтомної і невпинної праці, з надією на себе і свої сили. Інтересні і корисні думки, чиста й прекрасна мова, гарний і зрозумілий виклад...» [13, с. 25]. Праця В. Доманицького «Смерть за правду» (1906, 1915 рр.), що витримала два видання Благодійного товариства, присвячена розповіді про життя й долю Гуса³. «Первоучителі слов'ян» (1906 р.) – книга про життя Кирила і Мефодія.

Під грифом Благодійного товариства було видрукувано дві праці Д. Дорошенка⁴: «Як відкрито Новий Світ» (1906 р.) і «По рідному краю» (1918 р.). Перша із брошур – це розповідь про Христофора Колумба. «По змісту книжка має в собі багато цікавих речей і написана простою мовою, досить зрозумілою і для селян» [13, с. 25]. Друга книга – це подорожні враження й замітки автора, своєрідний екскурсійний нарис по українських старовинних архітектурних та археологічних пам'ятках. Зміст книги наступний: I. По Гетьманщині. Глухів. Тихий закуток. Новгород-Сіверський. Гетьманський монастир. Чернігів. II. На Волині. Берестечко. Почаїв. Кременець. Луцьк. III. По Поділля. Кам'янець. Жванець. Хотин. IV. Чигирин. V. Бахчисарай⁵.

¹ Авраам Лінкольн (1809–1865 рр.) – 16-й президент США (з березня 1861 до квітня 1865 рр.), перший президент від Республіканської партії, визволитель американських рабів. А. Лінкольн очолював США в період Громадянської війни.

² Джеймс Абрам Гарфільд (1831–1881 рр.) – генерал-майор армії США, член Палати представників, 20-й президент Сполучених Штатів Америки.

³ Ян Гус (пр. 1369–1415 рр.) – чеський релігійний мислитель, філософ, один із перших реформаторів католицької церкви, ректор Празького університету. Став національним героєм.

⁴ Дорошенко Дмитро Іванович (1882–1951 рр.) – письменник, історик, громадський діяч. Працював у журналах «Український вісник» (1900 р.), «Україна» (1907 р.). Секретар Українського наукового товариства у Києві (1908 р.), член редколегії газети «Рада» (1907–1909 рр.), секретар Катеринославської архівної комісії, редактор «Літописів» (1900–1913 рр.), редактор тижневика «Дніпрові хвилі» (1910–1913 рр.). Один із засновників Центральної Ради.

⁵ Книга Д. Дорошенка «По рідному краю» перевидавалася кілька разів, і за життя автора, і після його смерті, проте перше видання було здійснене Благодійним товариством.

Праця С. Русової⁶ «Божя іскра» (1904 р.) – це популярний життєпис про Рафаеля⁷ в контексті історії Італії періоду Відродження. Книга ілюстрована малюнками з полотен художника, його портретами, малюнками до історії Риму. Брошура А. Веретельника⁸ «Оповідання про Вука Караджича» (1906 р.) розкриває долю сербського письменника (1788–1884 рр.), який першим почав писати народною мовою, за що зазнав гонінь. А. Снарєнко оповів про політичне та громадське життя Стародавнього Риму та Греції («Про народоправство», 1907 р.). Працю «Роберт Овен» (1910 р.) М. Кулжинський присвятив розповіді про життя засновника перших у світі кооперативних спілок.

До історичних видань належать праці «Давно минуле нашого Півдня» (1916 р.) – переклад популярної статті проф. Ростовцева⁹ про доісторичну археологію на українській території, виконаний Левком Чикаленком¹⁰; та «Розмова про мову» Є. Чикаленка¹¹ (вид. 2-ге, 1918 р.)¹². Є. Чикаленко доводив необхідність за-

⁶ Русова Софія Федорівна (1856–1940 рр.) – освітянська і громадська діячка, засновниця жіночих організацій, член Київської та Одеської Громад, Харківського товариства письменності. Викладала на Вищих жіночих курсах та у Фребелівському інституті, співзасновниця й співредакторка педагогічного журналу «Світло». Дружина О.О. Русова. Член Центральної Ради. У 1917–1919 рр. – директор департаменту дошкільної та позашкільної освіти Генерального секретарства (міністерства) освіти.

⁷ Рафаель Санті (1483–1520 рр.) – італійський живописець, графік, скульптор і архітектор епохи Відродження.

⁸ Веретельник Андрій (1881 р. – дата смерті невідома) – український письменник, етнограф, перекладач, прозаїк, драматург, редактор. Навчався в Києві. З 90-х рр. XIX ст. жив у Львові, Кам'янці-Струмиловій, працював журналістом. Друкувався в «Літературно-науковому віснику», газетах «Буковина», «Руслан». На початку XX ст. виїхав з Галичини до Росії. Автор епічних творів «Маруся Богуславка» (1903 р.), «Для своїх рідних» (1907 р.).

⁹ Ростовцев Михайло Іванович (1870–1952 рр.) – російський історик античного світу й археолог. Член Російської академії наук. Доцент і професор (1901–1918 рр.) Петербурзького університету. У 1918 р. емігрував в Англію, згодом – у США.

¹⁰ Чикаленко Левко Євгенович (1888–1965 рр.) – громадсько-політичний діяч, археолог, публіцист, старший син Є.Х. Чикаленка.

¹¹ Чикаленко Євген Харлампович (1861–1929 рр.) – громадський діяч, меценат української культури, агроном, землевласник, видавець, публіцист. Фінансово допомагав «Киевской старине», організував при Науковому товаристві Т. Шевченка у Львові фонд ім. Мордовця для допомоги українським письменникам, фінансував тижневик РУП «Селянин» у Львові. Активний член старої Громади (з 1900 р.), УДП (з 1904 р.), УДРП (з 1905 р.), ініціатор заснування ТУП (1908 р.). Організатор єдиних українських щоденних газет у Наддніпрянській Україні початку XX ст. – «Громадська думка» (1906 р.) та «Рада» (1906–1914 рр.).

¹² Перше видання «Розмови про мову» Є. Чикаленка здійснене в Києві у 1907 р.

провадження рідної мови в освіті, пресі, науці, в державних та інших установах, адже знав – без рідної мови незалежну українську державу не побудувати.

І, нарешті, славнозвісна ілюстрована історія України під назвою «*Про старі часи на Україні. Коротка історія України*» (1907 р.) проф. М. Грушевського вперше була видрукувана саме Благодійним товариством у 1907 р. (з часом ця праця витримала кілька перевидань). Петербурзьке видання вміщувало 40 малюнків, проте, як відзначав сам автор у наступних перевиданнях книги, не містило закінчення, де була коротка політична українська програма; видавці пропустили її, з огляду на цензуру, в тих примірниках, що призначалися для продажу в Росії. Як зазначалося в каталозі видань товариства, «книга читатиметься з великим інтересом навіть і зовсім інтелігентним читальником» [13, с. 24].

Художня література та шкільні підручники

До даної групи видань Благодійного товариства відносимо працю О. Кониського¹ «*Оповідання про Тараса Шевченка*» (1-е та 2-е вид., 1901, 1914 рр.) – опис життя поета, що належить автору найкращої біографії Т. Шевченка. Брошура прикрашена трьома портретами Т. Шевченка, малюнком хати, в якій він провів дитинство, та його могили на березі Дніпра. «*Оповідання про Євгена Гребінку*» (1902 р.) Б. Грінченка – коротка біографія та характеристика літературної діяльності відомого байкаря. Б. Грінченко був автором ще однієї брошури про життя і літературну діяльність І. Котляревського (Б. Грінченко «*Оповідання про Івана Котляревського*», 1902 р.). Постаті Пантелеймона Куліша присвячена книга Д. Дорошенка «*На громадській роботі*» (1906 р.). Г. Коваленко² вшанував пам'ять поета П.А. Грабовського виданням брошури про його життя і діяльність («*Про життя Павла Грабовського*», 1908 р.).

С. Єфремов – автор двох, видрукуваних Благодійним товариством, брошур – «*Борис Грінченко: Про життя його та діла*» (1913 р.) та «*Іван Франко: Про життя його та діла*» (1916 р.). Перша книга присвячена висвітленню праці Б. Грінченка на користь рідного народу.

¹ Кониський Олександр Якович (1836–1900 рр.) – український перекладач, письменник, видавець, лексикограф, педагог, громадський діяч ліберального напрямку, професійний адвокат, педагог, журналіст. Автор слів пісні «Молитва за Україну», перекладу «Щоденника» Т.Г. Шевченка.

² Коваленко Григорій Андрійович (1867–1938 рр.) – письменник і журналіст, друкувався під псевдонімами Коваленко-Коломацький Г., Гетьманець, Ков.-Кол. Гр., Г. Грицько, Самітний, Гр. Сьогобочний, Смутний, Гр. Южнорусс.

«Книжечку неодмінно потрібно мати кожному, щоб читаючи навчатися, як і в тяжкій долі можна багато і корисно працювати на щастя народу. До книжечки додано коштовний покажчик того, що написав Грінченко» [13, с. 25].

Під грифом Благодійного товариства видрукувані оповідання Ганни Барвінок «*Молодича боротьба*» (1899 р.) та «*Вірна пара*» (1900 р.), П. Куліша «*Орися*» (1900 р.) (брошури містять художні оповіді з народного життя; прикрашені малюнками), М. Левицького³ «*Петрусів сон*» (1-е та 2-е вид., 1906, 1910 рр.), переклад О. Кониського, з певними скороченнями, оповідання польського письменника Г. Сенкевича про римський побут за часів Ісуса Христа (Г. Сенкевич «*Ходимо за Ним!*», 1905 р.), брошури Б.-Г. Нібура⁴ «*Оповідання про давніх героїв*» (1-е та 2-е вид., 1916, 1918 рр.). Значимим є видання про український вертеп зі вступною статтею «Про походження українського вертепу» Ол. Кисіля⁵ («*Український вертеп*», 1916 р.); книга містить вертепні драми, малюнки тощо.

Особливе місце серед видань товариства належить Календарям («*Календарь на 1917 рік (книжка)*», 1916 р.; «*Календарь на 1918 рік (книжка)*», 1917 р.; «*Календарь на 1919 рік (книжка)*», 1918 р.).

Серед шкільних підручників відзначимо такі: «*Вінок: Читанка*» (1905 р.) О. Білоусенка⁶,

³ Левицький Модест Пилипович (1866–1932 рр.) – лікар, публіцист, письменник, громадський діяч. Працював лікарем у Білій Церкві, на Волині. Автор публіцистичних брошур («Рідна мова», «Десять заповідей здоров'я»), збірок художніх творів, публікував новели, переклади. У 1918–1919 рр. керував санітарним і культурно-освітнім відділенням міністерства шляхів сполучення УНР. У 1919 р. – радник, а пізніше – голова дипломатичної місії у Греції. Емігрував за кордон. З 1927 р. мешкав у Луцьку, працюючи лікарем і вчителем.

⁴ Нібур Бартольд Георг (1776–1831 рр.) – німецький історик античності.

⁵ Кисіль Олександр Григорович, справжнє прізвище Кисельов (1889–1942 або 1937 рр.) – театральний діяч і театрознавець. Навчався у Петербурзькому університеті на словесному відділі історико-філологічного факультету. Працював учителем у гімназіях С.-Петербурга; був членом і скарбником Благодійного товариства. З 1917 р. жив в Україні, викладав у київських гімназіях.

⁶ Білоусенко О. – псевдонім Лотоцького Олександра Гнаговича (1870–1939 рр.) – письменника, публіциста, видавця, історика церкви, громадського діяча. Член Київської Старої Громади, ТУП, УПСФ, співзасновник товариства «Вік», лідер української Громади в С.-Петербурзі. Працював заступником генерального контролера у Міністерстві державного фінансового контролю у С.-Петербурзі. Брав участь у виданні друкованих органів українських парламентських фракцій у Державній думі – «Украинский вестник», «Рідна справа – Думські вісті», співробітничав з журналами «Украинская жизнь», Літературно-науковий вісник, газетами «Громадська думка», «Рада». Засновник і директор Українського наукового інституту у Варшаві.

«Рідна школа: Перша читанка» С. Черкасенка¹ (1912 р.), «Український буквар» А. Потебні-С. Русової (1906 р.). «Український буквар» складений на основі букваря для недільних шкіл харківського філолога А. Потебні. С. Русовою додано значно більше матеріалу для читання та підібрано відповідні малюнки, які супроводжують нові звуки мови. Буквар А. Потебні-С. Русової за своїм наповненням відповідав тогочасним навчальним методикам і був дуже вдало упорядкований.

Почесне місце серед видань Благодійного товариства займають окремі твори Т. Шевченка та його «Кобзар». Так, у 1904 р. було видрукувано поеми «Наймичка», у 1905 і 1909 рр. – «Катерина». У 1911 р. світ побачив «Маленький Кобзар» (з передмовою В. Доманицького «Хто був Тарас Шевченко?»). У виданні міститься короткий життєпис поета й підібрано його найкращі вірші. Малюнки у книзі якісні, що робило цей «кобзарик» добрим подарунком для дітей.

Видання повного «Кобзаря» під редакцією В. Доманицького здійснене у 1907 та 1908 рр. (про цю подію детально описано у дисертації О. Надточій [21, арк. 57-83]). Так, «Товариство імені Т.Г. Шевченка для допомоги нужденним уродженцям Південної Росії, що вчаться у вищих навчальних закладах Санкт-Петербургу» під головуванням А. Маркевича, яке взялося у 1905 р. за видання повного «Кобзаря», звернулося з проханням про допомогу у виданні до Благодійного товариства. На видання потрібно було п'ять тисяч карбованців. Частину суми мали вкласти ці товариства, а 1800 карб. дав відомий український меценат В. Смиренко.

Новий «Кобзар» повинен був вийти зі значними доповненнями (матеріалами поета, що зберігалися в архівах). Для видання книги створили спеціальну комісію із представників двох товариств. Редактором нового видання став В. Доманицький, який на той час уже був автором праці «Розслід над текстом Кобзаря». Проте випуск книги затягнувся аж до кінця 1906 р. (відповідно і датовано «Кобзар» 1907-м роком). Попри всі перешкоди книга побачила світ накладом 10 тис. прим. ціною по 1 карб. 50 коп. за кожен, а через три місяці він увесь був розпроданий.

Через рік (у 1908 р.) вийшло ще одне видання «Кобзаря» накладом 25 тис. прим. Його

¹ Черкасенко Спиридон Феодосійович (1876–1940 рр.) – український письменник, драматург, публіцист, один із редакторів-видавців місячника «Дзвін», педагог. Працював учителем на Донбасі. Один із засновників видавництва «Українська школа». У 1917 р. – відповідальний редактор журналу «Вільна українська школа».

випуск був здійснений у трьох варіантах: розкішне елітне видання по 3 карб. за книгу, накладом 2 тис. прим.; дещо скромніше видання по 1 карб. 50 коп. за збірку в кількості 7 тис. прим.; найдешевше ціною 60 коп. і, відповідно, найбільшим накладом – у кількості 16 тис. прим. Це видання надійшло у продаж 1908 р. і на початок 1910 р. також усе розійшлося.

Однак, уже 1910 р. із Харкова надійшла адміністративна ініціатива першої репресії видання «Кобзаря» 1908 р. Харківський губернатор повідомив міністра внутрішніх справ про небезпечне поширення «блюзнірської» книги у ввіреній йому губернії. Міністр передав справу до Головного управління у справах друку, останнє – до Цензурного комітету, а той у свою чергу притягнув до судової відповідальності видавців – цілий склад видавничої комісії, який було надруковано у передмові до видання. Видавців книги було звинувачено на підставі статей 73, 74 та 127 Кримінального кодексу, які передбачали кару від арешту до каторжних робіт (статті 73, 127) та від арешту до ув'язнення на термін не менше 6 місяців (стаття 74).

«Злодійне, а не благодійне товариство зробило велику шкоду, видавши «Кобзар» повний... Киями запорозькими за се!...» писав харків'янин М. Лободовський [21, арк. 69]. Цей виступ можна вважати одним із поштовхів до судового переслідування «Кобзаря» та конфіскації частини його тексту. Вже на початку 1911 р. до Головного управління у справах друку із Санкт-Петербурзького Цензурного комітету надійшло розпорядження «про початок судового переслідування проти осіб, винних у надрукуванні «Кобзаря», що тривало майже два роки.

Видавничу діяльність Благодійного товариства, як правило, громадськість оцінювала досить високо. Наприклад, О. Лотоцький, який приймав активну участь у рецензуванні рукописів для товариства, згадував, що «двадцять літ тому (дана стаття автора була видрукована на шпальтах часопису «Книгар» у 1918 р. – І. Д.) на північному петербурзькому болоті засяяв скромний вогник української просвіти: заснувалося «Благодійне товариство...». Два десятки літ світив він, то розгоряючись в сприятливу годину, то пригасаючи, коли темні болотяні гази придушували його. А все ж горів він до самого світання нашого життя – цілий мафусаїлів вік, як на наші недовголітні національні установи, що вмірали звичайно дуже замолоду...» [2, с. 489]. Крім того, як відзначає сучасна дослідниця Г. Михайленко, громадський діяч завжди відмічав корисність проведеної

товариством роботи; ним наголошувалося на гарному оформленні брошур, добрій якості паперу, великій кількості вміщених малюнків і невисокій вартості видань. Головний позитивний момент – видання здійснені українською мовою. На думку О. Лотоцького, більшість з цих робіт можна було рекомендувати для широкого читача [20, с. 53–54]. Що ж стосується оцінки власне видрукуваних книг, то як найбільш вдалі серед брошур на історичну та громадську тематику О. Лотоцьким відмічено роботи О. Кониського і Б. Грінченка, зауваження ж щодо неточностей у викладенні матеріалу висловлюються стосовно праць М. Комаря. Даремно надрукованою О. Лотоцький вважав працю Ганни Барвінок «Молодича боротьба». Також невдалою визнав роботу П. Куліша «Виговщина», адже, хоча сам портрет І. Виговського змальовано добре, але «тон розповіді торжественно-приподнятий, язук искусственно-риторический, не народный, события изложены как-то неясно, при том же брошюра, видимо, не окончена» [18, с. 119–123]. Роботи О. Русова, а також видання Т. Шевченка «Наймичка» отримують найбільш схвальні відгуки О. Лотоцького. Як найкраще історичне видання Благодійного товариства ним визнана робота М. Грушевського «Про старі часи на Україні» [1].

Крім того, детальне рецензування і обговорення авторських матеріалів здійснювалося ще на початковому етапі, як тільки рукописи надходили на розгляд до Благодійного товариства. Ці аспекти детально описані у рукописних протоколах засідань Правління товариства [14–16]. Для вивчення кожного рукопису призначалося, як правило, по два (інколи – три) рецензента, які після ознайомлення з текстом або рекомендували запропоновану брошуру до друку, або повертали автору на доопрацювання, або узагалі відмовляли в друці (через невідповідність тематики запитам видавничого товариства, слабкість чи примітивність представленого матеріалу, наявність уже видрукованої брошури з аналогічної теми тощо). Іноді члени товариства, рецензуючи рукописи, визнавали їх дуже вдалими, проте через брак коштів на їх друк змушені були передавати їх іншим видавництвам (наприклад, київській «Просвіті», Харківському товариству грамотності тощо).

Отже, «Благодійне товариство з видання загальнокорисних і дешевих книг» стало на те-

ренах Російської імперії одним з небагатьох, якому вдалося втриматися у бурхливому вирі суспільного життя початку ХХ ст., окрім того, значно розгорнути свою діяльність і зробити вагомий внесок у національне книгодрукування і розповсюдження науково-популярних книг серед населення України. Україномовна науково-популярна книга початку ХХ ст., будучи дієвою у тогочасному суспільному просторі, створювала своєрідне інформаційне поле, що було одним із способів існування національної культури й етносу. Саме цей вид книг, побутуючи у суспільстві та виконуючи свою просвітницьку функцію, був одночасно і комунікативним засобом, що поширював теоретичні та прикладні знання. Крім того, науково-популярна книга у розрізі філософсько-світоглядної функції популяризувала ідеї та знання, що мали потенційну можливість впливати на формування наукового світогляду широких верств населення. Не менш важливою була й культурологічна функція науково-популярної книги, що полягала в передачі новим поколінням українців духовних традицій, морально-естетичних цінностей, а також залучення масового читача до естетики наукового пошуку. На зміну белетристичним творам, календарям, духовним і богословським виданням ХVІІІ–ХІХ ст. прийшли науково-популярні й наукові видання, довідкова література, шкільні підручники тощо.

«Благодійне товариство з видання загальнокорисних і дешевих книг» з самого початку свого існування ставило за мету популяризувати у доступній для народу формі корисні знання з галузі економіки, права, історії, політичного та громадського життя тощо. Маючи просвітницький характер та назву «книги для народу», українські науково-популярні видання початку ХХ ст. допомагали масовому читачеві осмислити свій повсякденний побут і виробити цілісний світогляд на культуру власного народу. Ціла когорта відомих вітчизняних письменників, науковців і громадських діячів кінця ХІХ – початку ХХ ст. (В. Доманицький, Д. Дорошенко, Б. Грінченко, М. Грінченко, М. Грушевський, С. Єфремов, К. Квітка, Г. Коваленко, М. Комаров, О. Кониський, М. Левицький, О. Лотоцький, Є. Чикаленко та ін.) працювали над тим, щоб донести до селянської та робітницької маси україномовну, доступну для сприймання, важливу й цінну інформацію.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. А.Л. Брошюры «Благотворительного общества издания общепользных и дешёвых книг». № 42–55 // Вестник воспитания. – 1908. – № 8. – С. 51–55.
2. Білоусенко О. Північний вогник / Олександр Білоусенко // Книгар. – 1918. – № 9. – С. 489–498.

3. Благодійне товариство видання загальнокорисних і дешевих книг [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Благодійне_товариство_видання_загальнокорисних_і_дешевих_книг. – Назва з екрану.
4. Благодійне товариство видання загальнокорисних та дешевих книжок. Показчик видань за 1898–1918 рр. // Книгар. – 1919. – № 20. – С. 1327–1329.
5. Благотворительное общество издания общепольных и дешёвых книг, основанное 1898 г. // Книговедение. Энциклопедический словарь. – М. : Сов. Энциклопедия, 1981. – С. 81.
6. Дей О.І. «Благодійне Товариство для видання загальнокорисних і дешевих книг» / О.І. Дей // Українська літературна енциклопедія. – Т. 1. – К., 1988. – С. 193.
7. Демуз І. Діяльність «Благодійного товариства з видання загальнокорисних і дешевих книг» (1898–1908) / І. Демуз // Наукові записки з української історії: Зб. наук. ст. – Переяслав-Хмельницький, 2009. – Вип. 23. – С. 73–81.
8. Демуз І. Діяльність «Благодійного товариства з видання загальнокорисних і дешевих книг» (1909–1918) / І. Демуз // Часопис української історії / За ред. д.і.н., проф. А.П. Коцура. – К., 2010. – Вип. 18. – С. 31–37.
9. Демуз І. Книжкова продукція і тематичний репертуар «Благодійного товариства з видання загальнокорисних і дешевих книг» / І. Демуз // Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. – Дрогобич, 2016. – Вип. 16. – С. 40–50.
10. Демуз І. Меценатська діяльність «Благодійного товариства з видання загальнокорисних і дешевих книг» (1898–1918 рр.) / І. Демуз // Емінак: науковий щоквартальник. – Київ-Миколаїв, 2016. – № 1 (13) (січень-березень), Том 3. – С. 11–15.
11. Демуз І. Організаційні засади діяльності «Благодійного товариства з видання загальнокорисних і дешевих книг» (1898–1918 рр.) / І. Демуз // Наукові записки з української історії: Зб. наук. статей. – Переяслав-Хмельницький, 2016. – Вип. 38. – С. 64–75.
12. Єфремов С. В тісних рамках: Українська книга в 1798–1916 рр. / С. Єфремов. – К. : Вид. Укр. наук. ін-ту книгознавства, 1926. – 30 с.
13. Ілюстрований каталог видань «Благотворительного общества издания общепольных и дешёвых книг» у Петрограді. – Пг. : Тип. Бр. В. и И. Линник, 1915. – 32 с.
14. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. 244. Од. зб. 370. – Журнал засідань Правління «Благодійного товариства». 17 червня 1905 р. – 11 грудня 1909 р. – 91 арк.
15. ІР НБУВ. – Ф. 244. – Од. зб. 371. – Протоколи засідань Правління «Благодійного товариства». 20 лютого 1915 р. – 5 грудня [1916 р.]. – 24 арк.
16. ІР НБУВ. – Ф. 244. – Од. зб. 372. – Звіт «Благодійного товариства» за 1915 р. 1916. – 12 арк.
17. Корнієвська О.В. Благодійне товариство видання загальнокорисних та дешевих книг // Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К. : В-во «Наукова думка», 2003. – 688 с.
18. Л-кій А. Брошюры «Благотворительного общества издания общепольных и дешёвых книг». № 1-22 // Образование. – 1903. – № 7. – С. 119–123.
19. Люзьяк М. Благодійне товариство видання загальнокорисних та дешевих книг (1898-1918): окремі штрихи до діяльності / Марія Люзьяк. – Львів : ЛДКФ «Атлас», 1999. – 24 с.
20. Михайленко Г. Рецензування як складова інтелектуальної біографії Олександра Лотоцького / Галина Михайленко // Scriptorium Nostrum. – 2014. – № 1. – С. 51–69.
21. Надточій О.Л. Російська цензура і видання творів Тараса Шевченка (1861–1916 рр.): дис. ... кандидата філологічних наук: спец.: 10.01.08 – журналістика / Олена Леонідівна Надточій. – К., 2004.
22. Стебницький П. Десять літ / Петро Стебницький // Рада. – 1909. – № 154. – 9 лип. – С. 2–3.
23. Степченко О.П. До історії видання Шевченкового «Кобзаря» Санкт-Петербурзьким «Благодійним товариством видання загальнокорисних та дешевих книг для народу» / О.П. Степченко // Рукописна та книжкова спадщина України. – 2014. – Вип. 18. – С. 566-575.

REFERENCES

1. A.L. Broshyury «Blagotvoritelnogo obshchestva izdaniya obshchepoleznykh i deshevykh knig». №42–55 // Vestnik vospitaniya. – 1908. – № 8. – S. 51–55.
2. Bilousenko O. Pivnichnyy vohnyk / Oleksandr Bilousenko // Knyhar. – 1918. – № 9. – S. 489–498.
3. Blahodiyne tovarystvo vydannya zahalnokorysnykh i deshevykh knyh [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: https://uk.wikipedia.org/wiki/Благодійне_товариство_видання_загальнокорисних_і_дешевих_книг. – Nazva z ekranu.

4. Blahodiyne tovarystvo vydannya zahalnokorysnykh ta deshevykh knyzhok. Pokazhchyk vydan za 1898–1918 rr. // Knyhar. – 1919. – № 20. – S. 1327–1329.
5. Blagotvoritelnoe obshchestvo izdaniya obshchepoleznykh i deshevykh knig, zasnovannoe 1898 g. // Knigovedenie. Entsiklopedicheskiy slovar. – M. : Sov. Entsiklopediya, 1981. – S. 81.
6. Dey O.I. «Blahodiyne Tovarystvo dlya vydannya zahalnokorysnykh i deshevykh knykh» / O.I. Dey // Ukrayinska literaturna entsyklopediya. – T. 1. – K., 1988. – S. 193.
7. Demuz I. Diyalnist «Blahodiynoho tovarystva z vydannya zahalnokorysnykh i deshevykh knykh» (1898–1908) / I. Demuz // Naukovi zapysky z ukrayinskoyi istoriyi: Zb. nauk. st. – Vyp. 23. – Pereyaslav-Khmelnysky, 2009. – S. 73–81.
8. Demuz I. Diyalnist «Blahodiynoho tovarystva z vydannya zahalnokorysnykh i deshevykh knykh» (1909–1918) / I. Demuz // Chasopys ukrayinskoyi istoriyi / Za red. d.i.n., prof. A.P. Kotsura. – K., 2010. – Vyp. 18. – S. 31–37.
9. Demuz I. Knyzhkova produktsiya i tematychnyy repertuar «Blahodiynoho tovarystva z vydannya zahalnokorysnykh i deshevykh knykh» / I. Demuz // Aktualni pytannya humanitarnykh nauk: mizhvuzivskyi zbirnyk naukovykh prats molodykh vchenykh Drohobyskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. – Drohobych, 2016. – Vyp. 16. – S. 40–50.
10. Demuz I. Metsenatska diyalnist «Blahodiynoho tovarystva z vydannya zahalnokorysnykh i deshevykh knykh» (1898–1918 rr.) / I. Demuz // Eminak: naukovyy shchokvartalnyk. – Kyiv-Mykolayiv, 2016. – № 1 (13) (sichen-berezen), Tom 3. – S. 11–15.
11. Demuz I. Orhanizatsiyni zasady diyalnosti «Blahodiynoho tovarystva z vydannya zahalnokorysnykh i deshevykh knykh» (1898–1918 rr.) / I. Demuz // Naukovi zapysky z ukrayinskoyi istoriyi: Zb. nauk. statey. – Vyp. 38. – Pereyaslav-Khmelnysky, 2016. – S. 64–75.
12. Yefremov S. V tisnykh ramtsyakh: Ukrayinska knyha v 1798–1916 rr. / S. Yefremov. – K. : Vyd. Ukr. nauk. in-tu knyhoznavstva, 1926. – 30 s.
13. Ilyustrovanyy kataloh vydanniv «Blagotvoritelnoho obshchestva izdaniya obshchepoleznykh i deshevykh knig» u Petrohradi. – Ph.: Tip. Br. V. i I. Linnik, 1915. – 32 s.
14. Instytut rukopysu Natsionalnoyi biblioteky Ukrayiny imeni V.I. Vernadskoho (dali – IR NBUV). – F. 244. Od. zb. 370. – Zhurnal zasidan Pravlinnya «Blahodiynoho tovarystva». 17 chervnya 1905 r. – 11 hrudnya 1909 r. – 91 ark.
15. IR NBUV. – F. 244. – Od. zb. 371. – Protokoly zasidan Pravlinnya «Blahodiynoho tovarystva». 20 lyutoho 1915 r. – 5 hrudnya [1916 r.]. – 24 ark.
16. IR NBUV. – F. 244. – Od. zb. 372. – Zvit «Blahodiynoho tovarystva» za 1915 r. 1916. – 12 ark.
17. Korniyevska O.V. Blahodiyne tovarystvo vydannya zahalnokorysnykh ta deshevykh knykh // Entsyklopediya istoriyi Ukrayiny: T. 1: A-V / Redkol.: V.A. Smoliy (holova) ta in. NAN Ukrayiny. Instytut istoriyi Ukrayiny. – K. : V-vo «Naukova dumka», 2003. – 688 s.
18. L-kiy A. Broshyury «Blagotvoritelnoho obshchestva izdaniya obshchepoleznykh i deshevykh knig». № 1–22 // Obrazovanie. – 1903. – № 7. – S. 119–123.
19. Lyuznyak M. Blahodiyne tovarystvo vydannya zahalnokorysnykh ta deshevykh knykh (1898–1918): okremi shtrykhy do diyalnosti / Mariya Lyuznyak. – Lviv : LDKF «Atlas», 1999. – 24 s.
20. Mykhaylenko H. Retsenzuvannya yak skladova intelektualnoyi biohrafii Oleksandra Lototskoho / Halyna Mykhaylenko // Scriptorium Nostrum. – 2014. – № 1. – S. 51–69.
21. Nadtochiy O.L. Rosiyska tsenzura i vydannya tvoriv Tarasa Shevchenka (1861–1916 rr.): dys. ... kand. fil. nauk: spets.: 10.01.08 – zhurnalistyka / Olena Leonidivna Nadtochiy. – K., 2004.
22. Stebnytskyy P. Desyat lit / Petro Stebnytskyy // Rada. – 1909. – № 154, 9 lypnya. – S. 2–3.
23. Stepchenko O.P. Do istoriyi vydannya Shevchenkovoho «Kobzarya» sankt-peterburzkym «Blahodiynym tovarystvom vydannya zahalnokorysnykh ta deshevykh knykh dlya narodu» / O.P. Stepchenko // Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrayiny. – 2014. – Vyp. 18. – S. 566–575.

© *Инна Демуз*

(*Переяслав-Хмельницкий*)

«БЛАГОТВОРИТЕЛЬНОЕ ОБЩЕСТВО ИЗДАНИЯ ОБЩЕПОЛЕЗНЫХ И ДЕШЁВЫХ КНИГ» (1898–1918 ГГ.): ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ, ЭКОНОМИЧЕСКИЕ И ИСТОРИЧЕСКИЕ БРОШЮРЫ, ХУДОЖЕСТВЕННАЯ И УЧЕБНАЯ ЛИТЕРАТУРА

В статье рассмотрена издательская деятельность «Благотворительного общества издания общепольных и дешёвых книг» в 1898–1918 гг. Проанализированы изданные обществом брошюры и книги общественно-политического, экономического и исторического содержания, художественная литература и школьные учебники. Определен авторский состав указанных изданий. Особое внимание уделено вопросу издания Благотворительным обществом отдельных произведений Т. Шевченко и полного «Кобзаря» под редакцией В. Доманицкого.

Установлено, що издания общества принадлежали к научно-популярным, функциональным назначением которых было распространение и популяризация идей и знаний, которые имели потенциальную возможность влиять на формирование научного мировоззрения широких слоев населения. Не менее важной была и культурологическая функция научно-популярной книги, которая заключалась в передаче новым поколениям украинцев духовных традиций, морально-эстетических ценностей, а также привлечение массового читателя к эстетике научного поиска.

Ключевые слова: «Благотворительное общество издания общепользных и дешевых книг», научно-популярные издания, украиноязычная книга, брошюра, художественная литература, школьные учебники, общественно-политическая, экономическая, историческая тематика.

© Inna Demuz
(Pereyaslav-Khmelnytsky)

«CHARITABLE SOCIETY FOR PUBLICATION OF GENERALLY USEFUL AND CHEAP BOOKS» (1899–1918): SOCIAL AND POLITICAL, ECONOMIC AND HISTORICAL BROCHURES, FICTION AND EDUCATIONAL MATERIAL

The article studies the publishing activities of «Charitable Society for Publication of Generally Useful and Cheap Books» during 1899-1918. It is analyzed the society's brochures and books of social and political, economic and historical content, fiction and school books. It is defined the body of authors of these publications: V. Domanytskyi, D. Doroshenko, B. Hrinchenko, M. Hrinchenko, M. Hrushevskyi, S. Yefremov, K. Kvitka, H. Kovalenko, M. Komarov, O. Komyskyi, M. Levytskyi, O. Lototskyi, Y. Chykalenko and others.

Special attention was paid to Charitable Society's edition of certain works of T. Shevchenko and the complete «Kobzar» under the editorship of V. Domanytskyi.

It is studied that the publications of Charitable Society belonged to popular scientific publications, functional purpose of which was, distribution and promotion of ideas and knowledge that had capability to influence the scientific outlook of a wide range of people. The cultural function of popular scientific books was equally important and transferred spiritual traditions, moral and aesthetic values to the new generations of Ukrainians and it attracted a general reader to the aesthetics of scientific search.

Keywords: «Charitable Society for Publication of Generally Useful and Cheap Books», popular scientific publications, Ukrainian book, brochure, fiction, school books, social and political, economic and historical topics.

До редакції надійшла 30.09.2016.

УДК 001.814/891.3:913+908:94(477) «19/20»

© Олександр Горбовий
(Переяслав-Хмельницький)

ДНІПРО В ІСТОРИЧНИХ СТУДІЯХ НАУКОВИХ КОЛЕКТИВІВ КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА¹ (1881–1971 РР.)

У статті розглядається висвітлення різних аспектів життєдіяльності Дніпра в історичних студіях наукових колективів КНУ ім. Т.Г. Шевченка. З-поміж багатьох робіт київських істориків в якості найбільш інформативних було обрано праці 2-х колективів учених: київської документальної школи(кін. ХІХ ст.) та радянських дослідників дніпровського гідрокаскаду.

У 1881–1895 рр. під керівництвом В. Антоновича написано 8 праць, в яких М. Грушевський, О. Грушевський, Д. Багалій, В. Ляскоронський, М. Довнар-Запольський та П. Голубовський показали власне бачення природного стану Дніпра та Придніпров'я у період ІХ – поч. ХV ст. Дослідники аналізували вплив природного середовища на хід та напрямки колонізаційних рухів, військових походів, торговельних зносин, етнографічне та політичне розмежування населення. Ними було описано дніпровську водну систему та її місце серед інших річкових мереж, літописний шлях із варяг у греки, питання судноплавства та мореплавства тощо. Детально висвітлена дискусійна екологічна проблема про судноплавність малих річок у давнину. Згадувалися також такі екологічні негаразди, як обміління річок, вирубування лісів, винищення дичини.

У 1952–1971 рр. паралельно будівництву каскаду гідроелектростанцій на Дніпрі київськими істориками було написано 5 дисертацій про спорудження як окремих його ступенів, так і всього гідрокаскаду у контексті тодішньої ідеології КПРС.

¹ Сучасна назва вишу.